

**HOMME TUNTUD
AVARUS**

BIBLIOTHECA CONTROVERSIARUM

SARJA KOLLEGIUM

Maarja Kangro (kirjanik ja tõlkija)

Hasso Krull (kirjanik ja tõlkija)

Rein Raud (Tallinna Ülikool)

Marek Tamm (Tallinna Ülikool)

Aro Velvet (Lõuna-California Ülikool)

Tallinna Ülikool

Jan Kaus

HOMME TUNTUD AVARUS

VÄIKE LAUSETE
KONSTELLATSIOON

Tallinna Ülikooli Kirjastus
Tallinn 2020

Bibliotheca CONTROVERSIARUM

Bibliotheca Controversiarum
Jan Kaus
Homme tuntud avarus
Väike lausete konstellatsioon

Raamatu väljaandmist on toetanud Eesti Kultuurkapital

Sisuliselt toimetanud Aare Pilv
Keeleliselt toimetanud Anu Saluäär
Kujundanud ja küljendanud Sirje Ratso
Sarja makett: Rakett

Autoriõigus: Jan Kaus, 2020
Autoriõigus: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2020

ISSN 1736-9398
ISBN 978-9985-58-891-8

TLÜ Kirjastus
Narva mnt 25
10120 Tallinn
www.tlupress.com

Trükk: Pakett

SISSEJUHATUSEKS

Ma pole kindlasti ainus, kellel on komme teha raamatutesse märkmeid, markeerida tähenduslikke kirjakohti. Olen teinud seda praeguseks juba piisavalt kaua, et tuvastada muutust. Kui alustasin umbes 25 aastat tagasi intensiivsemat lugemist, lisasin olulisena tunduvate lausete kõrvale linnukest ja kirjutasin raamatu tagumisele siseküljele üles leheküljenumbreid. Ent aja jooksul on muutunud märkimine üha keerukamaks ja esteetiliselt nõudlikumaks. Esiteks on linnukesed asendunud allajoonimisega ning allajoonitud kirjakohtade leheküljenumbrite üleskirjutamisel on tekkinud hierarhia. On viis „kategooriat“, mis võimaldavad markeerida kirjakoha olulisust – leheküljenumber, leheküljenumber koos hüüumärgiga, allajoonitud leheküljenumber, allajoonitud leheküljenumber koos hüüumärgiga ning kõige viimaks leheküljenumber, millele on ring ümber tõmmatud. Mõnikord, kui ringiga numbreid tekib trükise tagumistele külgedele mitu, tõmban kõige kõnekama viiteta ringile ümber väikesed kiired, nagu oleks numbri asemel mu silme ees Heliose pea (ja eks mingis mõttes ongi). Samuti ühendan tsitaate joontega, mille servale lisan oma mõtteid. Sedasi on muutunud mõne teose tagumised tähjad leheküljed nõnda kirjuks, et mul endal võib olla hiljem raske numbreid, joonte, tsitaatide labürintis orienteeruda. Eriti veidraks, servapidi lausa maniakaalseks on muutunud

allajoonimise komme. Näiteks 1990. aastate lugemisi jälgides on näha, et joon on tõmmatud vaba käega. Nüüd aga häirib mind, kui joon teeb väiksemagi kõrvalekalde. See tõttu ei ole raamatut lugedes mul enam käepärast ainult pliiats, vaid ka kustutuskumm. Olen mõnikord oma jooni lausa viis-kuus korda kustutanud ja üle jooninud. See on võitlus kaose paratamatusega, tõsiasjaga, et ükski käega tõmmatud joon pole sirge, alati ilmub võnge, olgu see siis nii lauge kui tahes.

Ent allajoonimine pole ainult esteetiline veidrus, vaid see on aidanud mul mäletada. Kuna pean oma mälu üsna kehvaks – mäletan, kuidas noorpõlves koos Doris Karevaga töötades hämmastas mind tema võime peast terveid luuletusi tsiteerida –, aitab allajoonimine märkida üles sõnastusi, mis tunduvad meeldejätmiseks piisavalt olulised.

Kui mulle tehti 2019. aasta kevadel ettepanek hakata Tallinna Ülikoolis lugemisseminari pidama, tekkis vajadus leida selleks sobivad tekstid või tekstikatked. Sisu osas anti mulle vabad käed ja see lõi võimaluse haarata kätte need kultuuri- või kirjandusteoreetilised, aga ka ilukirjanduslikud teosed, mis on mind viimastel aastatel kõige rohkem mõjutanud ning aidanud mul oma mõtteviisi ja maailma-vaadet vormida. Raamatuid sirvides leidsin tekstist oma allajoonitud lauseid, mille sõnastus või mõte terve teksti ja selles sisalduva vaateviisi eriti hästi kokku võtsid. Need on nagu teksti raskuskeskmed. Minu suhe nende keskmetega on ühtaegu tsentripetaalne ja tsentrifugaalne. Lugeja pilgu ja teksti kohtumisel ongi tekstilisse võrgustikku tekkinud

raskemad kohad, mis tõmbavad lugeja pilgu ja sedakaudu ka tema mõtted enda ümber tiirlema. Siinset raamatut võibki nimetada tsentripetaalse mõju tsentrifugaalseks lahenduseks – ma sisenen (mõnikord lausa sööstan) lause gravitatsioonilisse mõjuvälja, et selles sisalduv aine oma tõlgendusega n-ö plahvatama panna, laiali laotada, vaadata, millest õieti ühe tugeva mõjuga lause koosneb. Lause pole solipsistlik, selle raskus on ühtlasi kiirgus, mis ulatub teistesse ruumidesse, üks lause viib teiste tekstideni, ühe lause vaade avab rajad teiste vaadeteni.

Siit jõuan küsimuseni, kas lausete laialilaotamine võiks olla laiemalt kõnekas. Ma ise usun, et teos on seos või, nagu ma juba varem olen kirjutanud: „Teos pole mitte ainult raamatukujuline objekt, mida on kerge teistest samasugustest eristada, vaid oma lugejatega ja nende kaudu teiste teostega ühendusteid loov, pidevalt muunduvaid siirdeid tekitav seoste põiming.“ (Kaus 2019: 1161) Tekstid moodustavad rist- ja põimvõnkuva võrgustiku, ühtaegu horisontaalse ja lugematutesse suundadesse ulatuva ruumi, millel tundub olevat lõpmatu hulk ühendusteid – paljud neist siiani läbi-mata. Selline vaade tekstide võrgustikust peegeldab tekstivälist reaalsust: „äkki on meie empiiriliseski maailmas pigem nii, et seosed objektide vahel määratlevad objekte rohkemgi kui objektid seoseid objektide vahel“ (samas). Selline vaade muudab iga objekti piirjooni, jättes küll mõjutamata nende pealispindse füüsilise oleku – igal artefaktil ja objektil on stabiilne mass ja ümbritsevast selgelt eristuva tihedusega keha –, ent muudab objekti tähendust,

avades selle, muutes selle voolavamaks, pannes selle piirjooned virdama.

Mulle väga meeldib, kuidas määratleb maailma Maurice Merleau-Ponty: „Reaalsusele on omane sõlmida igas oma momendis lõpmata palju suhteid.“ (Merleau-Ponty 2019: 493) Ta nimetab reaalsust „ületamatuks täielikkuseks“ (samas, 492), aga mitte täiuslikkuseks. See reaalsus on ühelt poolt küll haaramatu, aga tegu on haaramatusega, mis ei asu kusagil eemal, vaid kujuneb siinsamas, me oleme selle aktiivsed osakesed. Meie osalusel pidevalt kestav haaramatus muudabki maailmasolemise ammendamatuks ja avab maailma „ammendamatu sidususe“: „...maailm just nimelt pole asjade summa, mida võiks alati kahtluse alla seada, vaid ammendamatu reservuaar, kust kõik asjad on välja võetud“ (samas, 522). Ruum on „asjade ühendamise universaalne jõud“ (samas, 378). Seega on ümbritsevast eristumine ühtaegu võimalus tuua selgemalt esile see kompleksus, millest ja milles eristutakse. Seotus ilmneb alles eristudes ja vastupidi – eristumine toimub ainult seotuses.¹ Maailma kompleksuse tingibki selle moodustavate

¹ Margus Ott on rääkinud oma „Väes“ „Ma-vahest“, mis „nihutab pagast „mina“, paneb mu eristuma ja muunduma, laseb iseendal muunduda, luua üheskoos teistega midagi muud, mida meis kummaski enne ei olnud. Väljakutsuv kohtumine võtab meist kummastki välja rohkem kui meis oli“ (Ott 2015: 166). Ott rõhutabki siin eristumise muutvat potentsiaali, mis annab mulle võimaluse rõhutada eristumise seostavat potentsiaali. Eristumine muudab ja see muutus jätab püsiva jälje („mina ei ole sina“), mida ei ole kerge kustutada. Paradoks aga väljendubki siin nii, et kui sellel, kes on juba ükskord eristunud, on raskem samastuda, tulebki

eristuvate elementide omavaheline voolav seotus, mille pidevus ja mitmesuunalisus tekitabki haaramatuse. Olgugi et see seotus on loomulik, tuleb seda samas pidevalt „õppida“, oma erisusest teiste erisuste poole ulatuda ja ava(sta)da sel viisil nendevahelisi suhteid, nii et lõpuks võib ulatumissoov puudutada mitte ainult teisi eristumisi, vaid seotust ennast, elusolemise intersubjektiivsust. See juhtub siis, kui avastatakse, et eristumine on seostatuse tagajärg, et eristutakse alati kellestki või millestki ja sama juhtub kõigi teistega. Kui kasutada korraaks jälle kosmilisi metafoore, siis on ju selge, et kõik objektid kõiksuses koosnevad samast aineest. Iga põhjus on ühtlasi tagajärg. Samuti pole tähtis üksikute objektide (gravitatsiooniline) jõud, vaid ruumi kude, mis võimaldab jõu mõjul avalduda.

Seega hakkab siinse teose käsitlustest läbi kiirgama fenomenoloogiline holism. Aga see pole veel kõik, sest äsjakirjeldatud maailmapildi epistemoloogilise külje tagant ilmneb ka eetiline hoiak, mida Merleau-Ponty ise sõnastab järgnevalt: „Ma eksin teise inimese asjus, sest näen teda oma vaatepunktist, kuid ma kuulen tema protesti ning lõpuks tekib mul ettekujutus teisest inimesest kui perspektiivide keskmest“ (samas, 513).

Siit pole muidugi kaugel ideoloogiline relativism, mis mõjub kindlasti paljudele nagu punane rätik härjale, keda

tal leida seotus just eristumisest, samastuda erinevuses („mina ei ole sina, mis ühtlasi tähendab, et sina ei ole mina ja just seepärast olen ma *nagu* sina“).

on juba aastaid igasuguste petteliigutustega väntsutatud.² Ent ma loodan, et see on selline rätik, mille saab tõmmata härja eest ära nii, et ta avastab rätiku tagant mitte areeni serva, mis sunnib teda ärritusallika poole tagasi pöörama, vaid avara maastiku. Relativismile omistatav eitus, mille kohaselt ei eksisteeri sotsiaalseid või kultuurilisi erisusi ületavat objektiivset teadmist, pole minu jaoks probleem. Seda kahel põhjusel. Sotsiaalsed ja kultuurilised erisused võivadki osutuda objektiivseks tõeks. Selge, et niiviisi sõnastatuna mõjub relativism eriti äärmuslikuna (või siis hoopis silmakirjalikuna), aga see sisaldab ühtlasi valmis-

² Olgu täpsustatud, et mu relativism pole siiski kõikehaarav, üleüldine. See puudutab ennekõike sotsiaalset suhtlust, ideoloogilisi jõujooni, kuigi ulatub välja ka üldisema maailmatunnetuseni, kus ei ole aga asjad enam nii selged. Ma nimelt kaldun uskuma, et materiaalne reaalsus on kahtlemata objektiivne, s.t mingite üldiste teaduslike (s.t meetodilistest mõõtmistest tulenevate) sõnastustega määratletav, kindlate omadustega, kuigi sageli ei ole need omadused piisavalt „tugevad“ – eriti puudutab see füüsilise maailma mitteempiirilist osa, mis seoses universumi paisumisega üha suureneb. Simon Blackburn, kes suhtub relativismi ülepea kriitiliselt, kirjutab oma raamatus „Tõde“: „Miks on meie meditsiin edukas? Sest me ennustasime, et viirused reageerivad nii-ja-niimoodi, ja nad reageerivadki. Neid asju üteldes ei astu me sugugi oma nahast välja ega ürita müütilist transtsendentaalset võrdlemist. Me lihtsalt kordame teaduse enda seletust sündmustele.“ (Blackburn 2015: 230) Sellises vaates osutub realism ebavajalikuks ja relativism mõnes väljendusviisis suisa ohtlikuks – näiteks juhul, kui viirustega võitlemisel eelistatakse vaktsiinile soodat või muud teaduslikus vaates ambivalentseks või lausa ebaseaduslikuks mõjuvat vahendit. Samuti paistab Blackburni tsitaadist taotlus või vajadus uskuda, et parim teadus on ideoloogiavaba teadus. Viirused ei tee konservatiividel ja liberaalidel vahet – isegi siis, kui mõni ideoloogiliselt relvastatud inimene peab vajalikuks uskuda vastupidist.

olekut korrigeerida ennekõike iseenda positsioone, s.t valmidust lasta end mõjutada erisuste paljususel. Ja see avatus mõjutamisele, valmisolek mõjutatud saada, tähendabki sisenemist erisuste vahelise seostatuse ammendamatusse ruumi, väljumist oma koduareeni seinte vahelt. Nagu juba öeldud, ei välista selline relativism objektiivse teadmise võimalikkust – see otsib tõde mitte niivõrd erisustest ja eristustest, kuivõrd nendevahelisest seostatusest; mitte ainult võrgustiku sõlmpunktidest, vaid ka/ennekõike võrgustikust endast. Asi pole objektiivse tõe tõenäosuses, vaid pigem relativisti enda kahtluses, kas tema seda tõde (täiel määral) omab. See on arvestamine oma usu voolavusega, mitte usupuudus või tõekünism. Ma ei saa aru, miks on raske uskuda, et kui inimene ütleb „tõde on suhteline“, siis ei kaasne sellega automaatselt veendumust, et „tõde pole olemas“. Niisiis on relativisti kahtlused suunatud pigem kahtleja, tõe tunnetaja enda suunas, maailmale jääb imetus.³ Ent relativism pole probleem ka teises mõttes – sellele

³ Huvitav, kuidas relativistlik hoiak on imbinud isegi mu keelekasutusse. See tähendab võitlust modaalverbidega nii kõnes kui ka kirjas – olen kindel, et siinseski käsikirjas olen parandanud kümneid „pidamisi“ „võimisteks“. Parandan sageli verbi „pidama“ verbiks „võima“ – kõigepealt ütlen või kirjutan, et keegi „peab“ midagi tegema, aga siis korrigeerin ennast kohe, sest „peab“ tundub liiga kategooriline, „võib“ mõjub kahtlemata pehmemalt. Eriti meeldib mulle tingliku kõneviisi kasutamine – keegi „võiks“ midagi teha. Ei, mitte isegi teha, vaid tegemist kaaluda. Võimalik, et sellises pidevas keelelises täpsustamises avaldub ka tõsiasi, mille kohaselt on mu relativism mitte loomulik, vaid aja jooksul omandatud, kogemuslik – ma olen siiski õigeuskliku preestri lapselaps. Teine asi. Tundub, et tõsikindel kõnelaad võib osutada laiemaltki relativistliku

viitab minu jaoks üks Julia Kristeva lause, milles ta ütleb, et erinevused armastuses tuleb andeks anda, mitte kustutada (sellest lähemalt hiljem). See on tagasi viidav evangeelse sõnumini „armasta oma ligimest nagu iseennast“, mida Merleau-Ponty abil võiks sõnastada nii: suhtu igasse perspektiivide keskmesse niisama tõsiselt kui iseendasse. Miks? Sest ka sina oled teiste jaoks võõras, aga sedakaudu ka ise-seisev perspektiivide kese.

Seega kujutab alljärgnev omamoodi tähelepanelikkuse harjutust, mida saab praktiseerida nii võõraste sõnade kui ka teiste inimestega. Kuidas harjutada suutlikkust jälgida teisi ja teistsuguseid väljendusi niisama suure kaasaelamisega kui enda omi?

hoiaku üheks tõsisemaks proovikiviks. Hakkasin sellele mõtlema, luges filosoof Thomas Nageli tabavat (kuigi liialdusest lähtuvat) kriitikat: „„Kõik on subjektiivne“ peab olema mõttetu, sest see ise peaks olema kas subjektiivne või objektiivne. Aga see ei saa olla objektiivne, sest siis oleks see oma tõesuse korral väär. Ja see ei saa olla subjektiivne, sest siis ei välistaks see ühtegi objektiivset väidet, kaasa arvatud väidet, et see on objektiivselt väär“ (Nagel 2015b: 21–22). Aga kui muuta kritiseeritava postulaadi verbivormi? Kui öelda, et „kõik võib olla subjektiivne“, siis lubab see nägemust, mille kohaselt miski siiski ei osutu (pelgalt) subjektiivseks. Modaalverb „võima“ hoiab lahti teed objektiivse tõe võimaluseni, sundimata samas seda teed valima. Simon Blackburn kasutab küsimusele „kas relativism on väärtuslik või ohtlik?“ vastamiseks päris head, suhteliselt relativistliku alltooniga sõnastust: „Ma arvan, et kõik oleneb.“ (Blackburn 2015: 97) Kõik võib oleneda.

I.

**Olgem täpsemad: kõikide aegade kõik
romaanid uurivad „mina“ mõistatust.**

(Milan Kundera, „Romaanikunst“)

Esmapilgul tundub selle lause üldistustase ja ebatäpsus nii suur, et see ei võimalda kusagilt kinni hakata. Ent Kundera räägib mitte lihtsalt „minast“, vaid täpsustab, lisades „mina“ taha „mõistatuse“. Teisisõnu: romaanikunst uurib „mina“, kuna „mina“ on mõistatuslik. Kuidas seda mõista?

Kundera annab sellele järgneva seletuse, tuues mängu tegutsemise. Inimese „mina“ ja teo vahel „haigutab lõhe“. Kundera: „Inimene tahab oma tegevuse kaudu luua pilti iseendast, kuid see pilt ei ole tema moodi. Tegevuse paradoksaalne iseloom on üks romaani suurtest avastustest“ (Kundera 1998: 28). Miks aga valitseb inimese sisemaailma ja tegude vahel lõhe? Üks võimalik põhjus peitub asjaolus, et tegevust võib mõista „mina“ aktiivse sekkumisena tegelikkusse. Tegevus on „mina“ vastus, vastureaktsioon tegelikkusele – kusjuures katsed ebakõlasid tegelikkusega tasandada toovad sageli kaasa ebakõlade võimendumise. Millest selline ebakõla ülepea tuleneb? Albert Camus ütleks, et „mina“ ja tegelikkuse samaaegsusest. Kui püüda seda määratlust laiendada, väljendub paradoks selles, et inimene on ühtaegu maailmas sees, maailmast ümbritsetud ja vaatab samas maailma kõrvalt, seab ennast

tegelikkusega vastamisi. Inimene on kahes mõttes kohal: kohal maailmas ja maailma kohal. Esimene on seotud inimese keha ja meelte vahetute kogemustega, teine nende kogemuste töötlemisega, füüsilise eksistentsi mõtestamisega, mis tekitab vajaduse tajuda maailma rohkem, kui kehalised piirangud lubavad, mõelda näiteks mitte ainult sellest, mis eksisteerib, vaid ka sellest, mis eksisteerida võiks või võinuks, tajuda mitte ainult elu aktuaalsusi, vaid ka potentsiaalsusi. Kundera kirjutab: „Romaan ei uuri tegelikkust, vaid eksistentsi“ (samas, 41) – ja ennekõike eksistentsi kõiki võimalusi, mida kirjandus eksistentsi uurides juurde loob. Romaanikunst kangastub Kundera käsitluse taustal ammendamatu võimaluste pidevalt avarduva maailmana, mis on ometi osa inimlikust kujutlusest ning sedakaudu selle vastaspingest tegelikkusega. Teisisõnu, Kunderast tõukudes: romaani aines on kahekihiline tegelikkuses olemine – elamine ja elamise kujutlemine – või õieti teadlikkus elu aktuaalsustest ja võimalikkustest. Sellega kaasneb sageli teadmine inimliku maailmasolemise lahendamatuses: „mina“ ei saa kunagi asuda tegelikkusega korrelatsioonis, n-ö üks-üheses vastavuses, ega samas ka väljaspool tegelikkust. Sestap Kundera kirjutabki, et „eksisteerida tähendab „olla maailmas“.“ Tõlgendaksin seda nii: kirjandus viib meid võimaluste, teostamatuste ja muude kujutlusvormide maailma, kirjeldades sedakaudu kujutlust kui suurt küsimust, sest kujutlusel on kalduvus tegelikkusest vähemalt mingil määral eemale tõukuda, ometi tegelikkusega sobituda püüdes – ka siis, kui selle püüdluse

aluseks on vastuseis. Isegi kui loodud kujutlus ei sarnane „ühegi tuntud tegelikkusega“, nagu Kundera väidab Franz Kafka loomingu puhul, ei takista see säärase kujutluse mõistmist ja tegelikkusega võrdlemist, sest inimlik reaalsus ei moodustu mitte ainult elust looduslikus keskkonnas, vaid ka suurest hulgast kujutlustest, mis meil on keskkonna ning keskkonnas eksisteerimise kohta ning mis üksteist risti-rästi mõjutavad, üksteisest läbi ulatuvad ning vormivad mitte ainult üksteist, vaid ka keskkonda.

Sellel taustal avaneb muidugi võimalus kanda „mina“ mõistatuslikkus maailmale üle, projitseerida omaenda probleemid keskkonda. Selline ülekanne võimaldab „minal“ tajuda maailma mõistatuslikuna, nii et ebakõla või probleemsus paistab olevat ennekõike või ainult väline. Ent ehk polegi mõtet küsida, kas probleemsem on „mina“ või maailm, vaid tajuda – viidates uuesti Camus’le – „mina“ ja maailma samaaegsust, mis haarab endasse mõlemad ning asetab probleemi mitte objektidesse, vaid nendevahelisse suhtesse. See suhe pole muidugi lihtne, ja seda juba oma ebaproportsionaalsuse tõttu. „Mina“ ja maailma vaheline salapära on ebasümmeetriline, mõõtkavad on võrreldamatud. „Mina“ on üheseks mõistmiseks liiga lähedal, iseennast on kõige raskem kõrvalt näha, maailma mõistatuslikkus peitub aga selle avaruses: maailm on ükskõik missugusest kujutlusest keerulisem – juba seetõttu, et „minal“ on võimalik haarata maailmast korraga ainult imeväikest osa, killukest, kui sedagi. Ja seegi killuke, mida „mina“ suudab haarata, võib olla haaramatult keeruline. Või nagu kirjutab

Kundera suur lemmik Hermann Broch oma romaanis „Kuutõbised“: „Midagi sasipuntrast hargnes sellepärast, et uueks sasipuntraks saada.“ (Broch 2019: 122.) Sestap pörkab „soov ühetähenduslikkuse ja absoluutsuse järele [...] ületamatu müüri vastu“ (samas, 319).

Ent nagu Kundera tsitaat ütleb, ei piirne „mina“ mõistatus ainult mõistatuslikule keskkonnale reageerimisega, mõistatuse tuum ei teki ainult välismõjudes, vaid see asub „minas“, „mina“ võimes reageerida mitte ainult tegelikkusele, vaid ka oma reaktsioonidele, tema võimes ette kujutada, kujutlusi luua ning sellega kaasnevalt kujutlust tegelikkusega võrrelda ja vajadusel tegelikkus kujutlusele allutada (kusjuures kirjanduse kontekstis saavad seda teha samaaegselt nii autor kui ka tema tegelased). „Mina“ võimuses on oma reaktsioone mõtestada, neid omavahel seostada või seostamata jätta, neile tähendusi anda. Mis ühtaegu võib tähendada tegelikkuse moonutamist, selle uueks kujutamist või oma kujutluste tegelikkuseks pidamist. Inimene pole lihtsalt keskkonna ja pärilikkusaine vahelises vastasmõjus arenev organism, vaid ka olend, kelle elu on alati lugu; organism, kelle keha püsib küll tegelikkuses ja allub tegelikkuse seaduspäradele, ent kelle vaim on võimeline elama kujutlustes või lausa väljamõeldistes, mida ta saab pidada tegelikkusele kohandatavaks või suisa tegelikkuseks „endaks“, suuremaks ja tõelisemaks tegelikkuseks kui teda ümbritsev ja mõjutav empiiriline maailm, mida kehastab kõige muu hulgas ka inimese enda keha.

Rohkem kui nelisada aastat tagasi kirjutas Cervantes sellest nii: „Kõik, mis meiega mõttekujutuses juhtub, on nii elav ja tõhus, et me ei oska vahet teha selle ja tõeliselt ning tegelikult läbielatu vahel.“ (Cervantes 1972: 106) Julgen pidada keskendumist kujutluse ja tegelikkuse vastuolule – ja vastuolu lahendamatussele – romaanikunsti leitmotiiviks. Dilemma on väga hästi kokku võtnud Sinuhe: „Inimese elu on ju mitmel moel kujutlustest kokku seatud. Seepärast on tõde inimesele halb ja soolane ja paljudele inimestele on parem nad tappa kui purustada nende kujutlused“ (Waltari 2009: 733).

Kundera nimetab romaanikunsti „Cervantese pärandiks“. Kui seda vabamalt tõlgendada, meenub kohe, kuidas algab Cervantese peateos, esimeseks õhtumaiseks romaaniks peetav „Don Quijote“. Hidalgo loeb keskaegseid rüütliromaane. Kõige olulisem pole siin asjaolu, et see annab võimaluse autoril ironiseerida kõnealuse kirjandusžanri teemal, panna oma raamatu peakangelast lugema lauseid, nagu „Kõrge taevas, mis jumalikult kinnitab tähtedega teie jumalikkust, teeb teid selle väärikuse vääriliseks, mida väärib teie kõrgus“ (Cervantes 1955: 26). Pole raske märgata, kust võis Eduard Bornhöhe saada inspiratsiooni oma Saalomon Vesipruuli jaoks. Igatahes, võtmeline on siin romantiliste kurtuaassete kujutluste mõju – rüütlilood panevad hidalgot uskuma väljamõeldisi ja seejärel ise oma väljamõeldistes seiklema. Cervantes kirjutab: „Kogu ta mõttekujutus täitus sellega, mis ta luges neist raamatuist:

nõidumiste ja tülidega, lahingute, väljakutsete ja haavadega, õrnutsemiste ja armuseiklustega, südamevalu ja võimatute narrustega ja oma meeles uskus ta nii kindlalt kõigi nende petlikkude väljamõeldiste tõelikkust, mida ta luges, et tema jaoks ei olnud maailmas ühtki usutavamamat lugu.“ (Cervantes 1955: 28.) Niisiis saab õhtumaine romaanikunst alguse sellest, et üks „mina“ kaotab kontakti reaalsusega, hakates tegelikkust katma oma kujutlustega – kusjuures kirjanduse mõjul! „Don Quijote“ ei jää muidugi ainsaks ilukirjanduslikuks näiteks ilukirjanduslike väljamõeldiste hukutavast mõjust. Hidalgo vaimsetest järglastest ehk kuulsaima löi Gustave Flaubert oma romaanis „Madame Bovary“. Loe tud naisteromaanide mõjul hakkab Emma Bovary mälus laulma „truudusetute abielunaiste lüüriline leegion, võludes teda oma õeliku häälekõlaga. Ta ise just nagu muutus nende fantaasiate tõeliselt olemasolevaks osaks...“ (Flaubert 1985: 129). Samal ajal muutub kujutus mehest kui rüütlist nii reaalseks, et Emma „tajus selle mehe lähedust, tundis, et kohe ta tuleb ja kannab ta minema, ühesainsas suudluses. Ja samas vajus ta murtult kummuli maha, sest need kujuta armastuse sööstud väsitasiid rohkem kui pööraseim liiderdamine“ (Flaubert 1985: 231). Emma Bovary on ehk üks maailmakirjanduse elavamaid tõestusi mõttele, et fantaasiavõime ei ole mitte ainult kütkestav, vaid ka ohtlik, isegi eluohtlik. Ilukirjanduse vastuolulisust, selle võimet inimest eksitada, rõhutab Flaubert ka mujal, näiteks romaanis „Bouvard ja Pécuchet“ loevad nimikangelased Walter Scotti romaane ja „meelepete oli täielik“ (Flaubert

2019: 137). See on seotud üldisema hoiakuga sõnade moonutavast mõjust: „Kui te ütlete lapsele: „Ma olen hunt, ma süüa su ära“, kujutab ta ette, et te oletegi hunt, ning hakkab kartma. Järelikult on tegemist sõnade abil esile kutsutud unenäoga“ (sammas, 216). See omakorda tuleneb kirjanduse asendavast võimest, mis võimaldab lugejal suhelda kirjandusliku tegelaskujuga (ehk väljamõeldisega) niisama intensiivselt kui mõne elava inimesega: „Miks on mõtet lugeda? Sest inimesel on võimalik lugeda lähedalt vaid väga harvu inimesi ja võib-olla polegi neid võimalik ülepea tundma õppida. Pärast „Võlumäe“ lugemist tunneb lugeja Hans Castorpi põhjalikult ning ta on tõesti tutvumist väärt“ (Bloom 2002: 214). Jah, eks minagi tunnen Castorpi – fantaasiavilja – lähemalt kui mõndagi luust ja lihast tuttavat. Võimalik, et Lodovico Settembrinit tunnen isegi veel tsipa paremini. Aga see selleks.

Paul Bourget sõnastab oma Flaubert'i käsitlevas essees kõiki kirjaniku tegelasi ühendava haiguse, „mis seisnes tegelikkuse kujutluspildi nägemises enne tegelikkust ennast, aistingute ja tunnete kujutluspiltide kogemises enne aistinguid ja tundeid endid“ (Bourget 2011: 72). Mulle tundub, et kui Bourget kirjeldab Flaubert'i tegelasi, kirjeldab ta ühtlasi tervet Cervantese pärandit: „Inimene, nii nagu Flaubert teda näeb ja kujutab, lõikab ennast tegelikkusest ära oma aju täiesti meelevaldse ja individuaalse tegevuse läbi. Õnnetuolek tuleb seega vastuolust vältimatu tegelikkuse ja sellest ära lõigatud inimese vahel“ (sammas, 71).

Selle tsitaadi valguses võiks mõelda ka meie enda Toomas Nipernaadile. August Gailiti kujutlusvõime löi Toomas Nipernaadi, kelle kujutlusvõime mõjutab paljusid teisi Gailiti kujutlusvõimest sündinuid. Nipernaadi fantaasiamängud ja otsesed valed ei eksita mitte ainuüksi või ennekõike teda ennast, vaid teisi tema ümber – olgugi et inimese „ärälõikamisega“ tegelikkusest taotleb Nipernaadi sageli eriti intensiivset õnnetunnet. Igatahes on Nipernaadi olemus rajatud valmisolekule loobuda kontaktist tegelikkusega, viimast pidevalt proovile panna, katta reaalsust ebareaalsete kujutlustega, mesijutust ehitatud õhulosside, nakatavate luulude ja meelevaldsuses võrsuvate muinasjututudega, mille usutavus tuleneb nende uskumatusest (mida uskumatum, seda usutavam). Nipernaadi on kirjanik ilma kirjasuleta, ilma kirjalike takistusteta. Nipernaadi liialdustes ja hooplemistes mürgeldav fantaasia on nagu lõbus nakkushaigus. Kundera vaimus võib aga öelda, et Nipernaadi võime on mõistatuslik, vastuoluline, selles on petlikkust, aga ka kaasakiskuvat ekstaasi, ülendavaid lootusi: „Kutsun siia endale abiks tuhat meest, paneme saed vihisema, labidad kaevama ning sügiseks on soo kuivatatud ja adrad tasandavad viimased mättad. Ning seal, kus olid põhjatud mülkad ja korisevad lõõrid, on siis haljendav heinamaa ja laiad põllud“ (Gailit 1944: 187). Seega on Nipernaadil võime luua kohti, mis asuvad väljaspool reaalsust; kujutlusi, mis libisevad alati eest, teisele poole silmapiiri – ja mis ehk just seetõttu tunduvad nii tõetruud. Ning need kujutlused püstitavad küsimuse: mis oleks elu väärt ilma kujutlusteta?